

КАНТ И СЪВРЕМЕННАТА МЕТАФИЗИКА

Александър Кънев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Abstract. The paper examines the evolution of metaphysical thought from Immanuel Kant to contemporary philosophy, focusing on a pivotal shift in 1951. It explores Kant's critique of traditional metaphysics and his influence on modern thinkers like Ludwig Wittgenstein and W.V.O. Quine. The paper highlights Wittgenstein's late reflections on the relationship between logic and reality, and Quine's challenge to the analytic-synthetic distinction, which reshaped metaphysical discourse. It also discusses the revival of speculative metaphysics, influenced by both Kantian critique and the rise of naturalistic and abductive approaches, and questions whether Kant's objections to metaphysics remain relevant today.

Keywords: metaphysics; logic; reality; abductive methodology

Увод

Първите месеци на 1951 г. бележат символично края на една и началото на друга тенденция във философията, свързани с Кант и въпроса за метафизиката. 200 години по-рано, през 1751 г., Кант е на 27 години и все още е домашен учител. Делят го 4 години от докторската му теза, 12 години от идеята за биетието като нереален предикат и 30 години от първото издание на „Критика на чистия разум“. Но Кант вече чете съчиненията на Кристиан Август Крузиус и изследва неговите критики срещу рационализма на Лайбниц и Волф. Една от тези критики ще окаже огромно влияние върху Кант. Тя се отнася до радикалната недостатъчност на логиката като път към познание на природата на реалността. Тенденциите от 1951 година са свързани тъкмо с това, условно наречено, кантианско разбиране на отношението между логика и реалност.

През април 1951 г. Лудвиг Витгенщайн живее последните седмици от живота си. Не се изкушава да се впусне в размишления за живота и смъртта, а философията по своя си начин, изследвайки аспекти на употребата на думата „знам“. Умира на 29 април, два дни след като е написал последните изречения в ръкопис, който по-късно ще бъде издаден под названието *Über Gewissheit*¹. По това време Витгенщайн е на върха на влиянието си и е сравняван по значимостта си с Кант. На другия полюс е неговият обект на критика – метафизиката. Тя сякаш е извървяла своя исторически път. Думата „метафизика“ по

това време се използва да реферира най-вече безнадеждно остарели начини на философстване. Все пак, около три седмици преди смъртта си, в началото на април 1951 г. Витгенщайн отбелязва в скоби в същия този ръкопис нещо донякъде загадъчно и не особено коментирано от неговите последователи:

„Тук има голяма празнина в мисленето ми. И се съмнявам, че тя тепърва ще бъде запълнена“.

Тази празнина, можем обосновано да предположим, е свързана с един от най-важните кантиански мотиви в мисленето на Витгенщайн и изобщо в съвременната философия. Той се ражда още в докритическите съчинения на Кант и се отнася до отношението между логика и реалност. Младият Кант критикува рационализма на Лайбниц и Волф и аргументира, че само въз основа на логически принципи е невъзможно да се постигне познание за съществуващото. Витгенщайн ще развие сходни идеи в *Трактата* и *Изследванията*. Централно за късната философия на Витгенщайн е разграничението между граматически и емпирични употреби на изречения. Граматическите употреби изразяват норми или логически условия за представяне на нещата, но за разлика от емпиричните употреби, не казват нищо за реалността. Метафизиката почива основно на объркване на норми на репрезентиране на нещата с фактически твърдения за нещата.

Но ето че малко преди смъртта си Витгенщайн стига до извода, че разграничението между граматически и емпирични употреби на изречения е по-неустойчиво, отколкото си е представял преди това, защото емпирични твърдения могат едновременно да казват как стоят нещата, и да играят логическа роля в системата на нашите вярвания за света. Той открива празнина в разбирането си за отношението между логическо и емпирическо и съответно в основанията си за отхвърлянето на метафизиката.

Три месеца по-рано, през януари 1951 г., Уилърд ван Орман Куайн е публикувал статия, за която Витгенщайн навярно не е знаел, но която постепенно ще промени отношението към метафизиката и ще обърне една неколковековна тенденция в развитието на философията след Декарт. Питър Годфри-Смит, съвременен философ на науката, казва за тази статия (може би донякъде преувеличено), че е най-значимият философски текст на XX в. В статията Куайн поставя под въпрос не само разграничението между аналитично и синтетично, но и това между априорно и апостериорно. Холистко-натуралистката алтернатива, която Куайн скицира, имплицира, че опитите да се направи ясно и продуктивно разграничение между неемпирични норми (или формални условия) на представяне на нещата и фактически твърдения за нещата, са неуспешни и несъстоятелни. От това следва според Куайн, че няма пропаст между спекулативна метафизика и естествознание (see Quine 1980). Така със статията „Две догми на емпиризма“ Куайн започва реабилитацията на спекулативната метафизика, която в следващите десетилетия на XX век и първите десетилетия

на ХХІ век ще отиде много по-далеч, отколкото той си е представял и желал. Затова обаче – малко по-късно.

Започнах с философския контекст от първите месеци на 1951 г., в които тенденцията на все по-радикална критика на метафизиката от Хюм и Кант през Ницше и позитивистите до Витгенщайн и Хайдегер символично се пречупва, за да започне тенденция на все по-радикална реабилитация на метафизиката, включително на докантови форми на метафизиката като неоаристотелианството – реабилитация, продължаваща и засилваща се в последните години. Нека сега прибавя и няколко шрихи към по-общия исторически контекст на динамиката на нагласите към метафизиката, преди да се върна към въпроса за отношението между съвременната метафизика и критическата философия на Кант.

Статутът на метафизиката се определя основно от начина, по който се разбира съотношението между условията на съществуващото като съществуващо и условията на неговото представяне в познанието и/или езика. В своята история философията, поне в западната култура, е била преобладаващо *metaphysics-first*. С други думи, философията е била ориентирана най-вече към познание на природата на реалността, а въпросите за познанието, езика, добрия живот и пр. са били дискутирани в контекста на метафизични разбирания за фундаменталната устроеност на света. Това не означава, че рефлексии върху форми на познание и начини на говорене за света не са играли съществена роля за метафизиката. Напротив, фактът на математическото познание е бил централен за метафизиката на питагорейци и платоници, а модалностите на характеризиране на нещата са били отправна точка за Аристотел и неговите последователи. Ала при тях липсва експлицитно методологическо привилегироване на условията на отнасяне към съществуващото спрямо условията на самото съществуващо като такова. Това се променя в хода на научната революция, когато безпокойството за липсата на напредък в метафизиката и по-общо философията завладява модерните мислители. Едва Декарт прави условията на сигурното познание изходна точка на метафизиката и опитва да демонстрира как чрез анализ на основанията на вродените идеи можем да достигнем до първооснованията на съществуващото изобщо. Подобна на тази стратегия се прилага три века по-късно и по отношение на езика, като се правят опити от формалните условия и структури на езиково репрезентиране на нещата да се извлекат прозрения за формалните условия и структури на съществуващото.

Кант обаче аргументира, че подходът на Декарт е обречен, защото разумът не може да хвърли мост от формалните условия на крайното познание към формалните условия на съществуващото изобщо. Крайни разумни същества не разполагат с интелектуален наглед, а с понятия и сетива. Само с анализи на понятия не можем да установим не просто дали техните обекти съществуват,

а дали дори са реално възможни. Ранният Кант заимства от Крузиус идеята, че съществуването не е част от същността на каквото и да е, включително на Бог, и я развива по-нататък в концепцията за пропастта между логически (или концептуални) и реални възможности². Познавателно отнасяне към съществуващото е невъзможно без наглед, а само със сетивен наглед не може да се установи нищо необходимо за съществуващото като съществуващо. Метафизиката е възможна само като изследване на формалните условия на нашето познание и съответно на неговите обекти, а не като изследване на условията на съществуващото като съществуващо. Няма път от първите към вторите. До сходен извод ще достигне и късният Витгенщайн, но по отношение на условията на смисъла: няма път от правилата на езиковите игри към принципите на реалността, метафизиката систематично обърква първите с вторите. Логиката и понятийните истини се отнасят само до условията на представяне на нещата в света, а не до техни обективни същности.

Забележете обаче, че макар да отхвърлят стратегията на Декарт за установяване на фундаменталните условия на съществуващото изобщо въз основа на условията на отнасяне към съществуващото, Кант и дори късният Витгенщайн все още споделят определящ за развитието на модерната философия картезиански мотив, а именно търсенето на иманентна гледна точка към условията на представяне на реалността и оттам – към проблемите, възможностите и границите на философията, която иманентна гледна точка е свободна от теоретични допускания за естеството на реалността. Кант смята, че можем да постигнем такава гледна точка към формалните условия на нашето познание, а Витгенщайн смята, че можем да осъществим свободни от теория наблюдения върху установяването и следването на правила на езиковите игри.

Тъкмо този мотив отхвърлят Куайн и голяма част от съвременните метафизици. Няма гледна точка към отношенията между език, познание и реалност, която привилегирова достъпа до условията на някое от тези относими. Напротив, тематизирането на всяко от тях включва тематизиране на другите относими. Философия на езика, епистемология и метафизика са в една лодка. Това е новата тенденция във философията, за която споменах в началото. Тя обръща гръб на модерния стремеж към откриването на привилегирована иманентност: трансцендентална, феноменологична, граматична, социално критична и пр.

Според Кант и Витгенщайн спекулативната метафизика може да се реабилитира само ако се легитимира възможността за неемпирично познание на съществуващото. Но това, което се случва при Куайн и натуралистите, е нещо съвсем друго. Метафизиката е възможна не защото неемпирично познание за света е постижимо, а защото самата опозиция между неемпирични и емпирични пропозиции и съответно между метафизика и естествознание няма особена философска дълбочина и легитимност. Метафизиката е континуитет-

на с естествознанието и е възможна не като априорна, а по-скоро като абдуктивна метафизика. Разбира се, това разбиране за метафизиката не е съвсем оригинално, тъй като е развито донякъде още от Пърс и Джеймс. Но то става доминантно едва около 7 десетилетия по-късно, когато е възприето от водещи аналитични философи като Дейвид Люис (виж Schaffer 2021; Williamson 2022, p. 314)³. Това е преобладаващата мода в англезичната философия днес и постепенно тя се възприема и от по-младите поколения в континентална Европа.

Куайн поставя под съмнение априорния статут на логиката, но е съгласен с Кант, че метафизиката не може да проходи само с помощта на логически патерици. Куайн открехва вратата към спекулативната метафизика, но всъщност е до голяма степен скептичен, че тя може да бъде нещо повече от скромна прислуга на естествознанието. Скоро обаче ситуацията се променя. Първо, в контекста на възход на модалната логика и семантиката на възможните светове, Крипке и Люис отварят широко вратата за спекулативната метафизика. После, т.е. в последните 30 години, следва тъй наречената хиперинтензионална революция в съвременната метафизика (see Nolan 2014), която реабилитира множество аристотелиански мотиви и докантови форми на теоретизиране за същността на съществуващото в цялост. Тя реабилитира отчасти и възможността за чисто априорна метафизика. Така релегитимацията на метафизиката от Куайн насетне преминава през три етапа: екстензионален (този на Куайн и Дейвидсън), интензионален (този на Крипке) и хиперинтензионален или неоаристотелиански (този на водещи днес фигури като Кит Файн и Джонатан Шефър).

Въпросът днес, близо 250 години след „Критика на чистия разум“, е дали тази все по-радикална реабилитация на спекулативната метафизика в последните десетилетия почива на достатъчно солидни възражения срещу аргументите на Кант. Отговорът не е еднозначен. Почти всички метафизици днес биха се съгласили с Кант, че метафизиката не е наука в смисъла, в който той е разбирал това понятие, защото метафизиката не дава напълно достоверни и окончателни истини за първооснованията и фундаменталната природа на съществуващото. Но същевременно те биха отбелязали, че разбирането за наука на Кант е проблематизирано или дори опровергано от последвалото научно развитие, защото дори принципите на логиката и математиката не са априорни в смисъла на Кант (виж Williamson 2022). Както видяхме, самите разграничения, върху които стъпва критическата философия – априорно/апостериорно и аналитично/синтетично, са поставени под въпрос. Никой от аргументите срещу възможността на метафизиката не се оценява днес като съкрушителен. И това е една от причините за нейното възраждане и процъфтяване. Ако няма непреодолими теоретични основания да се смята, че има пропаст между метафизиката и естествознанието, то тезата за континуитета на метафизиката с

емпиричната наука, защитавана още от Пърс, е добър довод за възможността на метафизиката.

Ситуацията обаче е по-сложна. Тезата за континуитета на метафизиката с естествознанието звучи някак общо и не особено прецизно. В някои отношения сигурно има континуитет, но в други, не по-малко важни, сигурно няма. Наличието на известен континуитет се показва по време на революционни периоди в развитието на науките, когато метафизични допускания и очевидности излизат на преден план и се дискутират от самите учени, както става при трансформациите в основите на физиката през XX в. Попър, Кун и Лакатош убедително аргументират, че научните изследвания не са свободни от метафизични предпоставки. Подобно на физиката, метафизиката също тематизира факти относно съществуващото, но предполагаемо по-общи или фундаментални факти. Тя се опитва да хвърли допълнителна светлина върху основни понятия и положения на емпиричните и формалните науки. Ако тези не са свободни от метафизика, то има смисъл от дискусия на стари и развитието на нови метафизични идеи, тъй като това би могло да отвори нови възможности за специализираните научни практики. Понякога това може да стане бързо: например реконцептуализирането на природата на материята при Бергсон (в четвърта глава на *Материя и памет*) намира отглас при Нобелови лауреати по физика и химия. Понякога това може да отнеме векове: питагорейски, аристотелиански и лайбнициански идеи се прилагат например при осмисляне и преосмисляне на квантовата механика и съвременната космология. Кантовата трансцендентална метафизика пък стимулира Курт Гьодел да търси и открие нови решения на полевите уравнения в обща теория на относителността, които решения позволяват пътуване в миналото. Тези нови решения са подаръкът на Гьодел за 70-годишния юбилей на Айнщайн. Гьодел пише след това кратка статия върху метафизиката на времето.

И все пак основната причина, поради която метафизиката попада под все по-радикална критика от Кант до Витгенщайн, продължава да присъства и след все по-радикалната реабилитация на метафизиката от Куайн насетне. (Нека вметна тук, че тази реабилитация има известно съответствие и в т.нар. континентална философия в лицето на Делюз, Бадю, Меясу, Габриел и други⁴.) Въпросната причина е липсата на базисно съгласие по методите и най-вече резултатите на метафизиката. Наблюдението на Кант за метафизиката като арена на нестихващи спорове продължава да важи и днес. Абдуктивистката метафизика не създава усещането за постигането на солиден напредък, защото, изглежда, благоприятства разцъфтяването на хиляди метафизични цветя. От една страна, с развитието на некласически логики и математики, формалните ограничения върху създаването на метафизични концепции е сравнително слабо. Греъм Прийст, който е сред водещите некласически логици, например разглежда нищото като своеобразна основа на съществуващото, въпреки

че то според него е обективно противоречиво по същността си. След като има параконсистентни логики и математики, защо да няма и параконсистентни метафизики? Съдържателните ограничения също са слаби, защото основите на физиката са нестабилни: обсъждат се множество наглед абсурдни теоретични алтернативи на статуквото. Ако по времето на Куайн е било лесно да се привилегирова няколко основни теории, като класическа логика от първи ред, теория на множествата, теория на относителността и теория на еволюцията, днес това става проблематично. Надеждата да се установи солидна група от фундаментални факти в полетата на формалните и естествените науки и абдуктивно да се търсят и намерят най-добри метафизични основания за тях, вече е поуехнала за тези, които следят какво се случва във въпросните полета в последните десетилетия. Ситуацията с разногласията в натуралистката метафизика не е по-добра, отколкото във времето преди Кант. Тя не е наука и сигурно няма да бъде, поне не в някакъв строг смисъл. Но може би няма нужда и да бъде. Научното познание не се развива в културен и идеен вакуум. Абдуктивната метафизика спомага за разширяването, обновяването и взаимодействието на хоризонтите на специализираните научни практики и по-общо на различните сфери на културата.

Априористките форми на съвременна метафизика са по-уязвими за аргументите на Кант, Витгенщайн и други критици. Като цяло, те възразяват аристотелиански или дори платонистки виждания за наличието на същности на нещата и тяхната познаваемост. Покрай това се съживява и идеята за Анселмови същности, т.е. същности, които включват в себе си съществуването на съответните неща. Тук не става дума само за Бог. Напротив, такива Анселмови същности се приписват на математически обекти, Космоса като цяло, общи свойства и пр. Може и да греша, но според мен те не отговарят убедително на Кантовия аргумент, че същността на нещо може да включва в себе си съществуването му само ако несъществуването на съответното нещо имплицира противоречие, а несъществуването на всички тези обекти на разума – от Бог през математическите обекти до Космоса – не изглежда да имплицира каквото и да е противоречие. Друг важен аргумент на Кант е, че понятията ни не осигуряват достъп до реалната същност на нещата, защото само въз основа на понятия ние не можем да разберем дали нещо е реално възможно, още по-малко дали реално съществува, и още по-малко какви са действителните условия на неговото съществуване. Колкото и да анализираме понятието за вода, ние няма да установим всички необходими условия, които трябва да се изпълнят, за да има вода. По-лошо, дори естествознанието не разкрива напълно реалните същности на феномените, защото редица от условията остават непрозрачни. Пълна прозрачност на тоталността от условия за съществуване на нещата е непостижима според Кант.

Ще завърша с една хипотеза, която разработвам подробно другаде. Съвременната априори процедираща метафизика е уязвима за аргументи на Кант от-

части защото споделя с докантовата метафизика убеждението, че пределните основания на реалността са фундаментални неща, като фундаментални в съвременната аналитична метафизика означава неща, които са онтологически самостоятелни и завършени: такива като богове, субстанции, трансцендентални същности, абстрактни обекти, елементарни частици, квантови полета и пр. Самият Кант също споделя това убеждение, като смята, че пределното основание може да е такова само ако е основание на всяка реална възможност, а то може да е такова основание, ако не е само формално, а материално (в Кантовия смисъл). Формални условия на реалността не може да са онтологически първични спрямо неформални условия, защото първите могат да се реализират само чрез вторите, т.е. защото са онтологически зависими от вторите. Тук Кант приема една скрита предпоставка на рационалистичната и по-общо традиционната метафизика, именно че ако нещо съществуващо, е абсолютно необходимо, то е такова по своята изцяло иманентна природа, иначе то би било относително необходимо и би се стигнало до безкраен регрес. Разликата с рационализма е, че според Кант ние не можем да познаем нещо абсолютно необходимо въз основа на понятия, защото небитието на никое нещо не имплицира противоречие. Абсолютната необходимост е пропаст за всеки краен разум.

Но тук има и друга теоретична възможност, която потенциално присъства при самия Кант. Ако небитието не е формално безусловно, защото, да кажем, не трябва да е противоречиво, то нещо може да не съществува само ако са изпълнени някакви формални условия, а формални условия могат да бъдат реално изпълнени според Кант само ако са изпълнени и неформални условия. С други думи, макар небитието на всяко нещо, разглеждано само за себе си, да е концептуално възможно, то абсолютното небитие – абсолютната липса на каквото и да е – е концептуално невъзможно. Абсолютната липса на битие имплицира собствената си липса, иначе не би била абсолютна. Но ако реалността на абсолютното нищо би била некохерентна, защото би имплицирала нереализираност на най-елементарни условия на небитието, тогава изследването на това какви формални условия трябва да са изпълнени, за да има по-скоро нещо вместо абсолютно нищо, би могло да покаже, че тези условия са онтологически първични спрямо неформални условия и че те са много по-комплексни от тези, които Кант е допускал. Метафизиката на тези условия би била по-скоро неемпирична, но не и непогрешима. Тя би била среден път между две форми на метафизика, които Кант не приема: абсолютистка метафизика а la Спиноза и абдуктивистка метафизика а la Пърс.

Благодарности и финансиране

Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект SUMMIT BG-RRP-2.004-0008-C01.

БЕЛЕЖКИ

1. Ръкописа го има в превод на български благодарение на Константин Янакиев: Витгенщайн, Л. *Без съмнение*. София: Лист, 2023.
2. За генезиса на Кантовата модална метафизика виж превъзходното изследване на Станг: Stang, N. *Kant's Modal Metaphysics*.
3. Относно природата на абдуктивната методология във философията и метафизиката виж водещи съвременни метафизици в лицето на Т. Уилямсън (Williamson 2022, pp. 351 – 357) и Дж. Шефър (Schaffer 2021). Според Уилямсън дори принципите на логиката и математиката се обосновават абдуктивно (Williamson 2022, pp. 358 – 363). За критична дискусия на абдуктивната метафизика от кантианска перспектива виж Stang (2023).
4. За някои съществени разлики в отношението към метафизиката между аналитичната и континенталната философия виж изследването на Б. Моллов (2007).

ЛИТЕРАТУРА

- БЕРГСОН, А., 2004. *Материя и памет*. София: Нов български университет, 2004. ISBN. 9545352701.
- ВИТГЕНЩАЙН, Л., 2023. *Без съмнение. Култура и ценност. Лекция върху етиката*. София: Лист. ISBN 9786197596991.
- МОЛЛОВ, Б., 2007. *Континентална философия: (островно-) аналитична перспектива*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

REFERENCES

- BERGSON, H., 2004. *Matter and Memory*. Sofia: New Bulgarian University. ISBN 9545352701.
- WITTGENSTEIN, L., 2023. *On Certainty. Culture and Value. Lecture on Ethics*. Sofia: List Publishing House. ISBN 9786197596991.
- MOLLOV, B., 2007. *Continental Philosophy: An (Island-) Analytic Perspective*. Sofia: St. Kliment Ohridski University Press.
- NOLAN, D. 2014, Hyperintensional Metaphysics. In *Philosophical Studies*, no. 171, pp. 149 – 160. ISSN 0031-8116.
- QUINE, W. V. O., 1980. *From a Logical Point of View*. Cambridge MA: Harvard University Press. ISBN 9780674323513.
- SCHAFER, J., 2021. Ground Functionalism. In: Kriegel, U. (ed.). *Oxford Studies in the Philosophy of Mind*. New York: Oxford University Press, pp. 171 – 207. ISBN 9780198845850.
- STANG, N., 2016. *Kant's Modal Metaphysics*. New York: Oxford University Press. ISBN 978-0198712626.
- STANG, N., 2023. Metaphysics on the Model of Natural Science? A Kantian Critique of Abductivism. In: R. Dunphy & T. Lovat (Eds.). *Metaphysics*

as a Science in Classical German Philosophy. New York: Routledge, pp. 339 – 366. ISBN 9781032030005.
WILLIAMSON, T., 2022. *The Philosophy of Philosophy*. 2nd rev. ed. New York: Oxford University Press. ISBN 978-1-119-61667-2.

Acknowledgments & Funding

This study is financed by the European Union – NextGenerationEU, through the National Recovery and Resilience Plan of the Republic of Bulgaria, project SUMMIT BG-RRP-2.004-0008-C01.

KANT AND CONTEMPORARY METAPHYSICS

✉ **Prof. Alexander Kanev, DSc.**
ORCID iD: 0009-0001-7203-0685
WoS ResearcherID: HRD-1587-2023
Sofia University “St. Kliment Ohridski”
1504 Sofia
15, Tsar Osvooboditel
Bulgaria
E-mail: akanev@phls.uni-sofia.bg